

**НАУКОВО-ПРОПАГАНДИСТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ
ОПЕРАТИВНОГО ШТАБУ РЕЙХСЛЯЙТЕРА РОЗЕНБЕРГА:
ОГЛЯД ДОКУМЕНТІВ ФЕДЕРАЛЬНОГО АРХІВУ В БЕРЛІНІ**

Для дослідників історії Другої світової війни, насамперед історії країн, що були окуповані нацистами, серед документів нацистської Німеччини цього періоду важливе значення у якості джерел мають не лише документи військових структур, адміністративних органів управління і служб, але й документація так званих напіввійськових структур, що створювалися на певний чітко визначений період під час війни та для виконання окремих завдань на територіях, окупованих Третім рейхом. Зокрема, вагоме місце серед них посідають матеріали Оперативного штабу рейхслайтера Розенберга (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg, далі Штаб), що існував з 1940 по 1945 рр. та займався вивезенням з вищезазначених територій різних культурних цінностей, а також збиранням різноманітних матеріалів наукового та довідкового змісту з метою його використання як в цілях оперативного використання в умовах ведення війни, так і для більш глибокого вивчення ресурсного потенціалу окупованих країн. Активне дослідження діяльності Штабу та введення його документів у науковий обіг розпочалося з 1990-х років та триває й досі. Але документальний масив Штабу після війни був розпорошений на окремі частини, які на даний момент зберігаються у архівах різних країн, зокрема, дві значні групи — у Федеральному архіві у Берліні (Bundesarchiv Berlin, далі Федеральний архів) та у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), значно менша — у Російському державному військовому архіві у Москві. Це тривалий час значно ускладнювало роботу дослідників.

Кілька останніх десятиліть документи Штабу представляють інтерес для дослідників, що займаються, насамперед, питаннями переміщення культурних цінностей, він значно зріс після передання окремих частин документального масиву Штабу у вільний доступ. Але тривалий час склад і зміст архіву Штабу був малодослідженим, тому поза увагою вчених і досі залишається значна частина питань, пов'язаних як з поглибленим дослідженням особливостей функціонування Штабу, його структури, організації роботи на окупованих територіях, взаємодії з місцевим населенням, в тому числі в умовах повсякденного життя, так і вивченням ідеологічного підґрунтя його діяльності. Останнє в межах основного завдання Штабу, а саме боротьби з

еврейством, масонством і більшовизмом, передбачало організацію конфіскацій бібліотечних, архівних, музейних колекцій, зібрань наукових інститутів, різноманітних інформаційних матеріалів, що активно використовувався у воєнні роки різними німецькими службами. Тому в цілому цей основний напрямок діяльності Штабу можна визначити як науково-пропагандистський. Цьому сприяло також створення Східної бібліотеки Розенберга, де, насамперед, мали б концентруватися книжкові колекції, вивезені з окупованої території Радянського Союзу, та низки науково-дослідних інститутів Вищої школи, майбутнього партійного університету, робота якого мала б розпочатися після успішного завершення нацистами війни¹.

Таким чином, в світлі теми нашого дослідження особливий інтерес представляють документи, які висвітлюють різні аспекти вказаної науково-пропагандистської діяльності Штабу. Оскільки найбільші частини архіву Штабу, київська та берлінська, є складовими одного й того ж зібрання, вони містять, в основному, однакові групи документів щодо цього напрямку роботи цієї організації², але суттєвим є те, що вони значною мірою є взаємодоповнюючими, а не дублюючими, тому документи берлінської частини заслуговують на окремий джерелознавчий аналіз.

Слід зазначити, що здійснення цього дослідження, як і загалом виникнення перспективи з всебічного вивчення документів Штабу та залучення їх до наукового обігу, що допоможе у майбутньому багатьом науковцям різних країн, стали можливими завдяки зусиллям американського вченого Патриції Кеннеді Грімстед. Присвятивши багато років студіюванню проблеми переміщення та реституції культурних цінностей, вона ініціювала пошуки розпорошених документів Штабу та протягом останніх кількох років сприяла розвитку міжнародного проекту, започаткованого 2005 р., з оцифрування документів Штабу та передання їх у відкритий доступ. До проекту залучено США, Україну та в перспективі ще декілька західно-європейських країн. Результатом стало розміщення у відкритому доступі у мережі Інтернет двох вищезгаданих найбільших частин архівного документального масиву Штабу — з Федерального архіву у Берліні³ та з ЦДАВО України⁴. За підрахунками автора кількість кадрів разом із обкладинками справ включно масив документів Штабу у Федеральному архіві (фонд NS 30*), нараховує близько 37 тис., у ЦДАВО України (описи 1–3 та дві повні справи та частина ще однієї з четвертого опису фонду 3676) — трохи більше 80 тис. кадрів, але масив документів опису № 5 фонду 3206, що містить

* Тут і далі на означення німецького «Bestand» вживається український аналог — «фонд».

документи Штабу разом з документами різних місцевих установ, зокрема структур рейхскомісаріату України, нараховує 15,5 тис. кадрів. Загальний обсяг оцифрованого в Україні масиву нараховує 140 тис. кадрів⁵, тобто майже у 3–4 рази більший за берлінський. На київську частину оцифрованих матеріалів Штабу в результаті подокументного перегляду протягом 2004–2006 рр. було складено анотований довідник-показчик⁶, покладений також в основу електронної версії. Окремі складові цієї частини вже були розглянуті у різних наукових працях, зокрема у низці статей українських дослідників⁷. У 2011 р. Міжнародний інститут соціальної історії у Амстердамі (International Institute for Social History) разом з Інститутом дослідження війни, голокосту та геноциду (Institute for War, Holocaust and Genocide Studies) Державного інституту військової документації (Nederlands Instituut voor Oorlogs documentatie, NIOD) розмістив на своїй веб-сторінці останню працю П. Кеннеді Грімстед «Reconstructing the Record of Nazi Cultural Plunder. A Survey of the Dispersed Archives of the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR)»⁸, що висвітлює місцезнаходження різних частин та окремих матеріалів документального зібрання Штабу. Зокрема, за даними Інституту дослідника наводить цифру: 29 архівосховищ у 9 країнах світу. Із загальним поверховим оглядом останніх електронних ресурсів, де представлено документи Штабу, можна також ознайомитися на веб-сторінці Комісії у справах єврейських матеріальних позовів до Німеччини («Клеймс Конференс») (Conference on Jewish Material Claims Against Germany, Inc. (Claims Conference))⁹.

Основу берлінської частини архіву Оперативного штабу Розенберга складають документи, що наприкінці війни потрапили до американської зони окупації, звідки були вивезені до Сполучених Штатів Америки і де вони зберігалися у Національному архіві до початку 1960-х років. Там вони перебували разом в одному зібранні з документами інших структур, наприклад, Рейхсміністерства у справах окупованих східних територій та вермахту. На початку 1960-х років вони були замікрофільмовані, один примірник мікрофотокопій залишився у США, а інший був проданий СРСР. Самі ж документи були повернуті Німеччині та передані до архіву у м. Кобленц. Лише у другій половині 1990-х років цей документальний масив поступив до Федерального архіву у Берліні, де зберігається й зараз вже у неодноразово згаданому фонді NS 30. Вищезначений замікрофільмований масив документів, проданий до СРСР у 1960-х роках, потрапив до Центрального державного архіву Жовтневої революції УРСР (нині — ЦДАВО України), де зберігається і досі під назвою КМФ-8 («Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистської окупаційної адміністрації і командування вермахту, що діяли на тимчасово окупованих східних територіях»)¹⁰. Цей

фонд, що нараховує 1311 справ за 1939–1945 рр., з початку 1990-х років використовувався різними дослідниками, але лише в окремих роботах характеризуються документи, що безпосередньо належать Штабові та висвітлюють різні аспекти його діяльності в світлі загальної культурної політики на окупованих східних територіях, наприклад, долі переміщених книжкових цінностей¹¹. Зараз українські дослідники діяльності Штабу також мають можливість користуватися документами фонду NS 30 у Берліні, їх, зокрема, використовувала у своїх розвідках Т.М. Себта¹². Але склад фонду КМФ-8 та фонду NS 30 не є ідентичним, оскільки вже після 1960-х років останній зазнавав доповнень і певних переформувань, і через це лише кілька років тому фонд NS 30 набув того вигляду, в якому зараз запропонований дослідникам. У другій половині 2000-х років у Федеральному архіві у Берліні документи були оцифровані та розміщені у відкритому доступі на сайті архіву (www.bundesarchiv.de). Розміщення цих документів супроводжується розширеною анотацією Яни Блумберг, яка останньою з архівних співробітників опрацьовувала ці матеріали у 2003–2004 рр.¹³, а також загальним комплексним покажчиком до документів, у якому представлені власні імена, географічні назви, різні державні служби та установи¹⁴, перехресними посиланнями на документи інших служб НСДАП та окремо Альфреда Розенберга, насамперед, як Уповноваженого фюрера у справі нагляду за загальним духовним та ідейним навчанням і вихованням у НСДАП.

Детальнішу інформацію щодо історії формування загального фонду архівних документів Оперативного штабу Розенберга та його структури можна знайти у вищезгаданій розширеній анотації до фонду, а також у низці робіт окремих західних дослідників, зокрема, Патриції Кеннеді Грімстед¹⁵.

На сайті Федерального архіву у складі фонду NS 30 на даний момент загалом виставлено 231 одиницю зберігання, що систематизовані за структурним та адміністративно-територіальним поділом — за належністю до Управління Штабу у Берліні та його структур на окупованих територіях, зокрема Східної та Південно-Східної Європи. Таким чином, представлені на сайті Федерального архіву у Берліні справи об'єднані у два великі комплекси. Перший містить документацію Управління штабу у Берліні та окремих відділів Управління Штабу у Ратіборі¹⁶, переведених сюди у другій половині 1943 р. В основному це організаційні матеріали щодо завдань окремих підрозділів і співробітників, службове листування, різні донесення та розробки робочих груп і зондерштабів; документація зондерштаба «Музика», частково — документи зондерштабу «Наука», зібрання робочих донесень, розробок Управління штабу, головних робочих груп і робочих груп; різні розрізнені документи та матеріал інформаційного змісту.

Другий комплекс охоплює документи виключно територіальних підрозділів Штабу — головних робочих груп, що працювали на окупованих територіях, зокрема, Остланду, України, Центру та Південного Сходу, з яких найповніше представлені матеріали головних робочих груп Центра та Остланда і підпорядкованих їм дрібніших робочих груп. Але водночас слід зазначити, що ця систематизація розміщення оцифрованих справ на сайті Федерального архіву не співпадає з порядком нумерації справ у самому фонді NS 30.

Слід зазначити також, що існує специфіка складу кожного з цих двох основних документальних масивів, у Києві та у Берліні, і відмінності між ними пояснюються історичною долею кожного, хоча обставини формування їх у нинішньому порядку та історія їхнього переміщення досі залишаються остаточно нез'ясованими. У документах фонду NS 30 у Федеральному архіві в Берліні простежується виражений своєрідний хронологічний розподіл документів — матеріали 1941–1943 рр., що певною мірою дублюють документи київської частини архіву Штабу, частково — 1944 р., але унікальною є частина матеріалів, що датуються 1944 р. та початком 1945 р. Саме наприкінці 1944 р. територіальні структури Штабу, головні робочі групи та робочі групи, остаточно залишили окуповані території, а саме України, Білорусії, Росії, країн Прибалтики, Південного Сходу (з центром у м. Белград). Хоча ця остання наведена частина матеріалів нечисленна порівняно з обсягом документів, створених у 1941–1943 рр., але вони, як правило, мають комплексний характер та надзвичайно важливе значення для висвітлення підсумкового етапу науково-пропагандистської діяльності Штабу на окупованих територіях, не лише щодо вивезених культурних цінностей, а й щодо інших напрямків його діяльності. Насамперед це стосувалося як опрацювання тієї частини вивезених матеріалів, що могла бути використана для оперативних пропагандистських цілей, наприклад зібрань радянської преси, так й для більш копіткої та тривалої роботи — упорядкування та перекладу зібрань наукового змісту, що, як вважали нацисти, для майбутніх післявоєнних поколінь могли б стати важливим джерелом з дослідження більшовизму. Також ці матеріали 1944–1945 рр. містять відомості щодо роботи тих наукових співробітників, що залишилися при Штабі, як місцевих, німців, так й колишніх громадян Радянського Союзу, адже разом зі структурами Штабу з окупованих територій у напрямку Німеччини виїхали й деякі місцеві наукові співробітники, що на останньому році війни прагнули утриматися при Штабі, працюючи як і раніше задля можливості вижити. В той самий час у ф. 3676 у ЦДАВО України в значній мірі відклалися матеріали за 1942–1943 рр., періоду найбільш активної роботи Штабу у Східній Європі (Управління штабу, його

окремих структурних частин, наприклад, Головної робочої групи України та Головної робочої групи Остланда).

Документи Штабу з науково-пропагандистської діяльності, що містяться у складі берлінського документального комплексу, загалом можна поділити на кілька загальних груп, всередині яких можуть бути додатково виділені окремі підгрупи: 1) накази та розпорядження вищого керівництва Третього рейху, зокрема, Гітлера, Геринга та інших за 1940–1942 рр. щодо створення Штабу, його структури та повноважень, завдання у сфері ідеології та пропаганди; 2) внутрішня службова документація Штабу: службові інструкції, накази, вказівки, розпорядження, циркуляри Управління штабу та його підрозділів, що визначали та регламентували проведення багатопланової пошукової та дослідницької діяльності; до них належать також випуски бюлетеню Управління штабу «Розпорядження та повідомлення», де регулярно друкувалися загальні вказівки чи роз'яснення; відповідні документи різних структурних підрозділів Штабу, насамперед, відповідного відділу використання при Управлінні штабу у Берліні, головних робочих груп та зондерштабів (дослівно «особливих штабів», що відповідали при Штабі за наукові тематичні напрямки роботи), в основному, це інструктивні матеріали відповідно до специфіки роботи на місцях, донесення та звітні документи; 3) комплекс матеріалів, створених на джерельній базі, яку склали різноманітні зібрання окупованих територій, насамперед, бібліотек, наукових установ та архівів; передусім це наукові розвідки, статті та довідки аналітичного та інформаційного змісту, бібліографії тощо; саме вони були призначені або для використання в науково-дослідних установах Третього рейху, у навчальному процесі, або ж для забезпечення оперативних потреб ведення пропаганди проти більшовизму; 4) документи, що відображають процес використання матеріалів третьої групи, оскільки одним із важливих завдань Штабу було, за можливості, забезпечення потреби різних німецьких служб у цільовій та змістовно насиченій інформації про окуповані території¹⁷. Щоправда, в обмеженому обсязі Штаб збирав матеріали військового, виключно стратегічного, економічного змісту, оскільки це входило до компетенції інших структур Третього рейху¹⁸.

Перша група документів є дуже нечисленною та має допоміжний характер. У фонді NS 30 вони знаходяться у справах 1, 2. Значно більший інтерес становлять матеріали, що складають **другу групу**. На відміну від першої вона значно численніша та різноманітна, як за складом документів, так і за їхнім змістом. Як вже було зазначено вище, в її основі матеріали структурних підрозділів Штабу, серед яких — відповідний відділ використання при Управлінні штабу у Берліні, у 1943 р., перетворений на відділ обліку та контролю (відбору), відділи використання головних робочих груп,

а також зондерштаби. Умовно ці документи об'єднуються в один великий комплекс, оскільки представляють собою внутрішню службову документацію. Зважаючи на її комплексний характер, тут можна виокремити кілька підгруп документів.

Перша підгрупа документів щодо науково-пропагандистської діяльності в цій підгрупі досить нечисленна, в основному, ці документи зосереджені у справах 3–5. Значна їхня частина продубльована у архівному зібранні Штабу у ЦДАВО України (насамперед у справах 26а, 44, 58, 59, 63 1-го опису ф. 3676). Це пояснюється як походженням цієї групи документів (Управління штабу), так й їхнім характером як організаційних, що розсилалися у копіях до виконання чи до відома підлеглим структурам. З одного боку, ще призвело до дублювання документів, що існують у кількох копіях, отже реальна кількість окремих унікальних документів дещо менша, ніж загальна, але з іншого боку це дозволило забезпечити високий ступінь повноти матеріалів Штабу, що збереглися. Окреме місце серед них займають випуски бюлетеню Управління штабу «Розпорядження та повідомлення» та видання «Інформаційний бюлетень. Новини Оперативного штабу». Бюлетень Управління штабу «Розпорядження та повідомлення» виходив у 1942–1943 рр. та представляв собою збірку наказів, розпоряджень, оголошень щодо різноманітних питань внутрішнього службового розпорядку, в тому числі змін у структурі Штабу, призначень і переміщень, робочих доручень тощо. В першу чергу саме ці документи визначали ідеологічне підґрунтя діяльності Штабу та її основні напрямки, у них також друкувалися доручення для зондерштабів — підрозділів Штабу, що формувалися окремими відомствами Альфреда Розенберга як «Уповноваженого фюрера у справі нагляду за загальним духовним та ідейним навчанням і вихованням у партії», наприклад, «Правда [та рання] історія», «Світоглядна інформація», «Наука» тощо. У фонді NS 30, у справі 4, є випуски бюлетеню «Розпорядження та повідомлення», відсутні у ЦДАВО України. Зокрема, для нашої теми інтерес становить випуск 18 від 28.10.1944 р., в якому у розпорядженні № 98 сформульовано підсумки роботи Штабу «на шостому році війни»¹⁹. Зазначається, що умови його роботи значно змінилися, частину співробітників було залучено до лав вермахту, тому тепер основним видом діяльності співробітників Штабу стало опрацювання так званих матеріалів для використання; при цьому серед основних ідейних противників, крім більшовизму, єврейства та масонства тепер були зазначені лібералізм та американізм*. За цей напрям відповідав

* Тут термін «американізм» вживався на позначення ідеологічної течії, що виникла у США всередині католицької церкви та була покликана адаптувати основи католицизму до реалій капіталізму.

спеціально створений зондерштаб «Американізм» на чолі з д-ром Віллем²⁰, а зі складу Східної бібліотеки у грудні 1944 р. було виокремлено Західну бібліотеку²¹. Видання «Інформаційний бюлетень. Новини Оперативного штабу» збереглося, в основному, саме у берлінській частині архіву Штабу. Воно дещо відрізняється за своїм змістом від бюлетеню Управління штабу «Розпорядження та повідомлення» і було призначене для публікації новин з життя Штабу. Зокрема, у справі № 5 ф. NS 30 наявні випуски № 1, 3, 5, 7–10 за 1943 р., випуски 1–3, 5–7 за 1944 рр., випуск № 1 за 1945 р. та кілька позачергових. Серед його матеріалів подавалися також статті аналітичного-інформаційного змісту щодо роботи на окупованих територіях, насамперед, на окупованій території Радянського союзу, не в останню чергу завдяки залученню до видання Головного відомства «Наддержавні сили» (Hauptamt «Überstaatliche Mächte») витяги пропагандистського змісту з робіт співробітників Штабу про різні сфери життя у Радянському союзі, переліки робіт, що вже надійшли до Управління штабу, тематичні переліки радянської літератури.

Друга підгрупа документів складається з матеріалів методологічного змісту Управління штабу та його відділів, а також відповідних відділів з використання головних робочих груп щодо опрацювання конфіскованих книжкових зібрань і зібрань наукового характеру, а також створення на його підґрунті праць щодо різних сфер життя окупованих територій. Офіційно ці праці носили назву «розробки», насправді представляючи собою досить різноманітні роботи — від невеликих інформаційних статей до справжніх наукових розвідок. Велика увага приділялася питанням достовірності інформації, суб'єктивне ставлення автора до предмету його розгляду мало бути мінімізоване, тому значне місце тут посідають інструкції щодо організації та проведення роботи з пошуку та відбору, а також розпорядження щодо кожної складової цього процесу. Такі матеріали, наприклад робочої групи Білорусії, є у справі 155.

Третю підгрупу документів складають звіти та донесення відділів Управління штабу та робочих груп. Оскільки розробки, створені на місцях, надходили до відділу використання Управління Штабу, саме його звіти фіксують узагальнюючі відомості щодо надходжень науково-пропагандистських матеріалів до Берліну, а пізніше — до Ратібору. Зокрема, у берлінській частині документів Штабу, у справі 17 фонду NS 30 зберігся річний звіт відділу за 1942 р. та низка квартальних звітів за 1942 та 1943 рр., а також частково за 1944 р. Вони мали комплексний характер, зокрема містили інформацію не лише щодо надходжень робіт до Управління, а саме до так званого «Архіву», де концентрувалися розробки, а й їхні різні переліки з точними цифрами, відомості про стан їхнього опрацювання та

дані щодо книжкових зібрань, які призначалися для Східної бібліотеки Розенберга. Слід відмітити, що саме ці документи з берлінської частини загального документального комплексу Штабу дають нам відомості про вищезазначений «Архів», а саме кількість надходження розробок за різні проміжки часу із зазначенням окремих їхніх вихідних даних (тема, обсяг, мова написання) та необхідного наукового технічного опрацювання — перекладу, машинописного набору, рецензування тощо. Ще на другу половину 1943 р. у документах цього «Архіву» фігурувала цифра у 3 тис. розробок²², а на кінець 1944 р., за даними керівника Штабу Герхарда Утікаля, нараховується вже близько 5 тис. розробок різного змісту²³. Щоправда, встановити точну кількість робіт ще досить складно, оскільки поки не відомі документи, продюзовані самим цим «Архівом» як окремою структурною одиницею Штабу. Також не можна засвідчити існування хоча б повного облікового переліку всіх розробок та інших матеріалів «Архіву». Тому досить цікавим видається перспектива здійснити завдяки звітним документам відповідного відділу Управління штабу та відділів головних робочих груп зведення найменувань всіх тем разом із їхніми ідентифікаційними пошуковими даними, отриманими з облікових та звітних документів, що збереглися. Їхній аналіз дав би можливість не лише хоча б частково реконструювати структуру «Архіву» та його склад, а й проаналізувати рівень науковості цих розробок, адже вони всі були дуже неоднорідні, ступінь достовірності джерельної бази цих робіт, підрахувати хоча б приблизний загальний обсяг, тематичний розподіл, з'ясувати їхнє походження, мову написання, наявність перекладів, коло задіяних осіб — спеціалістів з різних галузей знань, а також сфери використання — від підготовки пропагандистських статей для преси та лекцій для різних освітніх і навчальних заходів до використання у якості джерел для написання наукових робіт.

Звіти та донесення головних робочих груп та робочих груп повніше висвітлюють стан поточної роботи на місцях (справи 148–152, 164, 167–169, 186, 202). Ці документи з фонду NS 30 доповнюють звіти робочих груп, що збереглися у київській частині архіву Штабу та завдяки цьому дозволяють реконструювати етапи роботи в галузі пошуку, відбору, опрацювання відповідного змісту, необхідні для у якості джерельної бази, відбору залучення місцевих співробітників та їхнього внеску тощо.

Особливий інтерес для нашого дослідження має справа 211. Вона містить низку документів за 1944 р. та початок 1945 р., зокрема, звіти Рудольфа Прокша, керівника зондеркоманди «Схід» при Управлінні штабу, що була утворена наприкінці 1944 р. фактично із залишків головних робочих груп, які працювали у Східній Європі та станом на кінець 1944 р. припинили своє

існування. Це місячні звіти за 1944 р., заключний звіт за 1944 р., що супроводжуються п'ятьма додатками різного змісту. Ці документи відсутні у фонді 3676 ЦДАВО України. Вони дають інформацію щодо розробок, кола співробітників, участі співробітників Штабу у різних заходах інших німецьких установ та товариств тощо. Але серед іншого вони цінні тим, що у них подані витяги з окремих документів Управління штабу, що не всі можна знайти у обох частинах документального архіву Штабу, узагальнюючі відомості з робочої практики відділу обліку Головної робочої групи України в руслі науково-пропагандистської діяльності, а також виступ керівника Штабу Герхарда Утікаля на службовому засіданні у Ратіборі у грудні 1944 р.²⁴, де не лише підведені підсумки результатів роботи на кінець 1944 р., а й окреслені завдання на поточному етапі.

Матеріали таких підрозділів, як зондерштаби, що складають *четверту підгрупу*, представлено у ф. NS 30 досить вибірково та нерівномірно. Зокрема, у ньому є масиви документів зондерштабів «Наука» (справи 84–91) та «Музика» (справи 63–67), але у вагомій кількості відсутні матеріали деяких інших зондерштабів, а саме звітних документів його співробітників, що висвітлюють роботу з описування наукових зібрань на окупованих територіях у 1942–1943 рр., наприклад зондерштабів «Прадавня та рання історія», «Фольклористика», «Бібліотеки» тощо.

Загалом вся друга група документів значно інформативніша за інші, також завдяки тому, що, як вже згадувалося, у 1944 р. та на самому початку 1945 р. питання про здійснення масових конфіскацій культурних цінностей та переправлення їх до рейху швидко втрачало свою актуальність, оскільки головні робочі групи Штабу, що працювали у Східній Європі, залишили території своєї діяльності. Тому співробітники відділів, що виїхали до м. Ратібор, ще у 1943 р. змушені були зосередитися на опрацюванні, науковому редагуванні, перекладі всіх зібраних аналітико-інформаційних та наукових матеріалів німецькою мовою у бюро перекладів при Штабі. Але, незважаючи на усвідомлення того, що наближається закінчення війни не на користь нацистської Німеччини, керівництво Штабу до останнього висловлювало надію, що плоди їхньої праці стануть в нагоді і після війни²⁵, тому робота тривала фактично до весни 1945 р.

Третю групу документації складають безпосередньо самі розробки та інформаційні довідки, а також тематичні донесення співробітників робочих груп, команд. Загалом наявна інформація щодо складу двох великих частин документального масиву Штабу свідчать, що більша частина підготовлених робіт — аналітико-інформаційних довідок для різних служб, матеріалів пропагандистського змісту для публікації у пресі, наукових робіт була втрачена, ймовірно, внаслідок бойових дій та переміщень. Повні тексти

праць представлені досить вибірково, загальний їхній перелік або підрахунок досі не здійснено, що також може стати окремим питанням для наукової розвідки та частиною реконструкції вищезазначеного «Архіву». Дещо краще представлені тематичні донесення співробітників робочих груп та команд щодо архівів (справи 77, 78, 189) на окупованих територіях та музеїв (справа 190).

При цьому слід зазначити, що хоча робота Штабу мала слугувати боротьбі з ідейними ворогами націонал-соціалізму, обсяги науково-пропагандистської діяльності на Заході та Сході складно порівнювати — маючи ззовні одну й ту ж саму форму, ґрунтуючись на підставі виконання основного ідеологічного завдання Штабу головні робочі групи на Заході (головні робочі групи Бельгії (Бельгії та Північної Франції), Нідерландів), а пізніше й Головна робоча група Південного Сходу з місцеперебуванням у м. Белграді, з 1940 р. активно займалися конфіскацією культурних цінностей, насамперед, єврейського майна, що залишилося без господарів. Збирання, опрацювання, використання інформації ідеологічного змісту, зокрема, про євреїв та масонів, співробітниками цих груп, як свідчать наявні документальні джерела, перебувало в той час на другому плані. Хоча мало місце використання певних джерел у сфері пропаганди та, насамперед, у політичній підготовці, але, в основному, зміст їх стосувався історії єврейського народу та сутності масонства. Але саме у СРСР вбачали важливий елемент «єврейської загрози» як начебто складової більшовизму. Тому серед матеріалів головних робочих груп, що працювали на Заході, знаходиться мало документів, що відображали процес організації їхньої пошукової, наукової та пропагандистської діяльності. У берлінській частині архіву Штабу, зокрема, можна знайти розробки та тематичні донесення Управління штабу за 1944 та 1945 рр. (справи 68, 69) щодо США та СРСР; Головної робочої групи Бельгії та Північної Франції (справи 71–74) на тему більшовизму, політичного стану у Бельгії (справа 179 Головної робочої групи Остланда щодо культурно-політичного життя країн Прибалтики (справи 80, 81), Головної робочої групи України щодо окремих наукових зібрань (справа 82 із донесеннями д-ра Томсона щодо геологічних колекцій в Україні), радянської містобудівної справи та житлового господарства (справа 92), окремих навчальних закладів (справа 93), різних питань життя радянської держави (справи 94–97, 101–102, 198–199) тощо. Тут також наявні документи Головної робочої групи Південного Сходу (справи 76, 68, 69). Частина цих робіт зі справ 82, 93, 94–97 міститься також у ф. 3676 ЦДАВО України.

У берлінському зібранні є також розрізненні матеріали з різних питань за різні роки, що частково відсутні у ф. 3676 у ЦДАВО України, наприклад, за 1939 та 1940 рр. включно: щодо масонства у Західній Європі (справи 127,

128, 130, 132), питань сільського господарства у СРСР (справи 135, 213), промови Сталіна (справа 138), радянської пропаганди (справи 139–140), внутрішньополітичного стану в Румунії (справа 209) тощо.

У складі цього документального комплексу знаходяться матеріали ідеологічного змісту, призначені для написання праць на допомогу боротьбі з ворогами націонал-соціалізму, зокрема, д-ра Герхарда Вундера, призначені для читання лекцій, створення пропагандистських брошур, включення до планів дисциплін ідеологічного та політичного змісту різних навчальних пропагандистських курсів (справи 106–119), а також підбірки інформаційних матеріалів Вальдемара Рейхардта про Радянський Союз, призначені для публікації у пресі (справа 98).

Четверта група документів представлена, насамперед, листуванням Управління штабу його структурних підрозділів з науковими та освітніми установами, товариствами та організаціями Третього рейху, пропагандистськими та військовими службами, а також окремими самостійними німецькими дослідниками. Як правило, вони зверталися до Управління або у пошуках інформації про окуповані території для забезпечення виконання своїх оперативних цілей, наприклад, пропаганди, або у пошуках джерельної бази для своїх наукових розвідок. У фонді NS 30 подібні матеріали розрізнено перебувають у складі інших матеріалів та сконцентровані переважно у справах 26–31, 36–37, 205.

У складі цієї групи також окремо можна виділити певні відомості про співпрацю співробітників Штабу з іншими установами та про їхню участь у заходах інших товариств в умовах співробітництва, наприклад, документи Робочого товариства з дослідження світової більшовицької загрози, що містяться у справах 10 та 11.

Отже, берлінська частина архіву Оперативного штабу рейхслайтера Розенберга, маючи приблизно третину документів від обсягу київської частини, є досить різноманітним за змістом та цінним документальним комплексом. Завдяки оцифруванню та розміщенню його у мережі відтепер дослідники з будь-якої країни можуть отримати доступ до цих документів, що сприяє розвитку та поглибленню наукових студій. Серед різноманітних документів Управління штабу, його підрозділів, територіальних структур окреме місце займають матеріали, що містять інформацію щодо одного з основних напрямів роботи Штабу — науково-пропагандистської діяльності, спрямованої на боротьбу з ідейними ворогами націонал-соціалізму, насамперед, більшовизмом, єврейством та масонством.

Берлінська частина документів висвітлює науково-пропагандистську діяльність Штабу в 1944–1945 рр., коли цій напрям у роботі Штабу став головним, в той час як аналогічні матеріали з ЦДАВО України краще

відображають різні аспекти його роботи на окупованих територіях у 1941–1943 рр. Важливою є також інформація з берлінських документів про архів розробок Штабу. Саме вивчення його складу і структури може стати у подальшому перспективним напрямком для досліджень, так само як й зв'язків Штабу з іншими організаціями та службами Третього рейху, що отримували для забезпечення власних інформаційних потреб розробки Штабу з різної тематики та літературу з книжкових зібрань, переміщених з територій, окупованих нацистами під час Другої світової війни.

¹ Себта Т.М. Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга та його бібліотечна діяльність в Україні: джерелознавчий аналіз // Бібліотеки Києва у період нацистської окупації (1941–1943): дослідження: анот. покажчик: публікація документів. — К., 2004. — С. 114–148.

² Щодо джерел з науково-пропагандистської діяльності Штабу, які зберігаються у ЦДАВО України, див.: *Кашеварова Н.* Архівні джерела з історії науково-дослідної діяльності Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга на території окупованих країн під час Другої світової війни // Студії з архівної справи та документознавства. — К., 2008. — Т. 15. — С. 44–50; *Її ж.* Документи Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга як джерело з історії вивчення нацистами окупованих східних територій (1941–1944): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / НАН України, Інститут історії України. — К., 2008. — 8 с.; *Її ж.* “Більшовицький експеримент” як об’єкт вивчення Оперативним штабом рейхсляйтера Розенберга окупованих східних областей в період Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України. — К., 2007. — Вип. 11. — С. 117–129; *Її ж.* Документи Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга як джерело з історії вивчення нацистами окупованих східних територій (1941–1944) // Архіви окупації, 1941–1944. — К., 2006. — Т. 1. — С. 860–871; *Її ж.* Архів Оперативного штабу Розенберга як джерело з історії використання нацистськими установами документальної спадщини народів окупованих країн Східної Європи // Архіви України. — 2009. — № 1–2. — С. 92–104.

³ Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg [Електронний ресурс] / Федеральний архів в Берліні. — Електрон. текст. дані. — Режим доступу: http://startext.net-build.de:8080/barch/Midosasearch/NS30_25600/index.htm

⁴ Коллекция документов Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга / ЦДАВО України. Електрон. текст. дані. — Режим доступу: <http://err.tsdavo.org.ua/>

⁵ Коллекция документов Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга. О проекте / ЦДАВО України. Електрон. текст. дані. — Режим доступу: <http://err.tsdavo.org.ua/1/webpages/61535226>

⁶ *Кашеварова Н., Малолетова Н.* Деятельность Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны: справочник-указатель архивных документов из киевских собраний. — К., 2006. — 578 с.

⁷ Себта Т.М. Київська частина матеріалів Айнзацштабу рейхсляйтера Розенберга // Архіви України. — 1997. — № 1–6. — С. 53–73 [Електронний ресурс] // Архіви України: Офіційний веб-сайт Держкомархівів України. — Режим доступу: www.archives.gov.ua/

Publicat/Researches/Doslidz-Sebta.php; *Її ж.* Документи Айнзацштабу рейхсляйтера Розенберга про діяльність в українських бібліотеках під час нацистської окупації (1941–1944) // Наук. записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. — К., 1999. — Т. 4. — С. 398–412; *Войцехівська І.Н., Кашиєварова Н.Г.* Архів Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга в Києві: структура документальних комплексів // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. праць. — К., 2007. — Ч. 14. — С. 14–33; *Іванов О.Ф.* Науковці України під німецькою окупацією у світлі документів “Фонду Розенберга” // Вісник Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Історія. — К., 2003. — Вип. 65. — С. 30–34; *Малолетова Н. І., Дубровіна Л.А.* Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943) // Бібліотечний вісник. — К., 2001. — № 4. — С. 2–18 та ін.

⁸ Reconstructing the Record of Nazi Cultural Plunder. A Survey of the Dispersed Archives of the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR) / International Institute for Social History. — Електрон. текст дані. — Режим доступу: <http://www.iisg.nl/publications/errsurvey/>

⁹ Records of the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR): Documenting Plunder Online / The Claims Conference. — Електрон. текст дані. — Режим доступу: http://www.claimscon.org/index.asp?url=looted_art/err

¹⁰ Детальніше щодо історії цього масиву німецьких документів див.: *Яковлева Л.В., Шевчук А.Й.* Колекція мікрофільмів фашистської окупаційної адміністрації і командування вермахту в ЦДАЖР УРСР // Український історичний журнал. — 1989. — № 1. — С. 155–157.

¹¹ *Кашиєварова Н.Г.* Документальна колекція мікрофільмів нацистської окупаційної адміністрації на східних територіях як джерело вивчення діяльності Оперативного штабу А. Розенберга з вивезення бібліотечних фондів України // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. — К., 2003. — Ч. 10. — Ч. 2. — С. 277–286; *Її ж.* Документи Рейхміністерства окупованих східних областей та Оперативного штабу Розенберга (1941–1944) з питань переміщення книжкових культурних цінностей з колекції мікрофільмів в ЦДАВО України (КМФ–8) // Бібліотеки Києва у період нацистської окупації (1941–1943): дослідження: анот. покажчик: публікація документів. — К., 2004. — С. 149–169; *Її ж.* Берлинские документы Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга как источник изучения истории библиотечных собраний в период Второй мировой войны (из коллекции микрофильмов ЦГАВО Украины) // Библиотека в контексте истории : Матер. 6-й междунар. науч. конф. (Москва, 4–5 октября 2005 г.). — М., 2005. — С. 191–197.

¹² *Себта Т.М.* Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга... — С. 114–148.

¹³ Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg. Einleitung [Електронний ресурс] / Федеральний архів в Берліні...

¹⁴ Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg. Gesamtindex [Електронний ресурс] / Федеральний архів в Берліні. — Електрон. текст дані. — Режим доступу: http://startext.net-build.de:8080/barch/MidosaseARCH/NS30/xml/inhalt/indizes_01.htm

¹⁵ *Grimsted P.K.* Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution. — Cambridge, Massachusetts, 2001. — 749 p.; *Id.* U.S. Restitution of Nazi-Looted Cultural Treasures to the USA, 1945–1959: Facsimile Documents from the National Archives of the United States / Compiled by Patricia Grimsted Kennedy. Foreword by Michael J. Kurtz. CD-ROM edition. (Washington, DC: GPO), 2001; *Id.* Roads to Ratibor: Library and Archival Plunder by the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg. Offprint // Holocaust and Genocide Studies. — Oxford, 2005. — Vol. 19. — № 3. — P. 390–458 та ін.

¹⁶ Сучасне польське місто Рацибуж (пол. Racibórz, нім. Ratibor).

¹⁷ Щодо більш поглибленої структури цих груп документів на прикладі матеріалів Штабу у ЦДАВО України див.: *Кашиєварова Н.* Архівні джерела з історії науково-дослідної діяльності Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга... — С. 44–50

¹⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 3676. — Оп. 1. — Спр. 63. — Арк. 80.

¹⁹ ВArch NS 30/4/160–161. Цифрову копію онлайн див.: http://startext.net-build.de:8080/barch/Midosasearch/NS30_25600/index.htm

²⁰ ВArch NS 30/4/160. Цифрову копію онлайн див.: http://startext.net-build.de:8080/barch/Midosasearch/NS30_25600/index.htm

²¹ *Себта Т. М.* Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга... — С. 137.

²² ЦДАВО України. — КМФ–8. — Оп. 1. — Спр. 279 (Р. 98. — К. 1385).

²³ ВArch NS 30/211/222. Цифрову копію онлайн див.: http://startext.net-build.de:8080/barch/Midosasearch/NS30_25600/index.htm

²⁴ ВArch NS 30/211/199–235. Цифрову копію онлайн див.: http://startext.net-build.de:8080/barch/Midosasearch/NS30_25600/index.htm

²⁵ ВArch NS 30/211/199. Цифрову копію онлайн див.: http://startext.net-build.de:8080/barch/Midosasearch/NS30_25600/index.htm